

Stanisław Szymbański

Wieża Kopernika we Fromborku

Ochrona Zabytków 6/1 (20), 57-63

1953

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WIEŻA KOPERNIKA WE FROMBORKU

STANISŁAW SZYMAŃSKI

Na wyniosłym cyplu skarpy, wyraźnie zarysowującej się na horyzoncie od strony Zalewu Świeżego, zwanego także Wiślanym, niemal naprzeciwko Krynicy Morskiej, ponad ruiną zniszczonego miasta Fromborka wznosi się wspaniale zespół zabytkowy tym cenniejszy, że tu powstało wiekopomne dzieło Kopernika „De revolutionibus orbium coelestium libri VI“.

Frombork był siedzibą kapituły warmińskiej, a Mikołaj Kopernik uzyskawszy po powrocie z Włoch w roku 1503 uposażenie kanonika od wuja Łukasza Waczenrode, ówczesnego biskupa Warmii, zamieszkał tu dopiero po odbyciu studiów medycznych i wtórnym powrocie z Południa, tzn. w roku 1512. W latach 1516—1520 odwołany do Olsztyna dla

sprawowania urzędu administratora dóbr kapitulnych opuszcza Frombork, aby po powrocie związać się z nim nierozdzielnie aż do samej śmierci.

W okresie, kiedy Kopernik uzyskał godność kanonika i stał się współgospodarzem wzgórze, stanowiło ono zwarty już i wykończony zespół zabudowań nie tylko sakralnych, ale także gospodarczych i militarnych.

Stary gród — niemal legendarne — staropruskie „castrum“ — gwarantował bezpieczeństwo nie tylko dostojnikom kościelnym, ale i mieszkańcom miasta lokowanego dopiero w roku 1310 na prawie lubeckim.

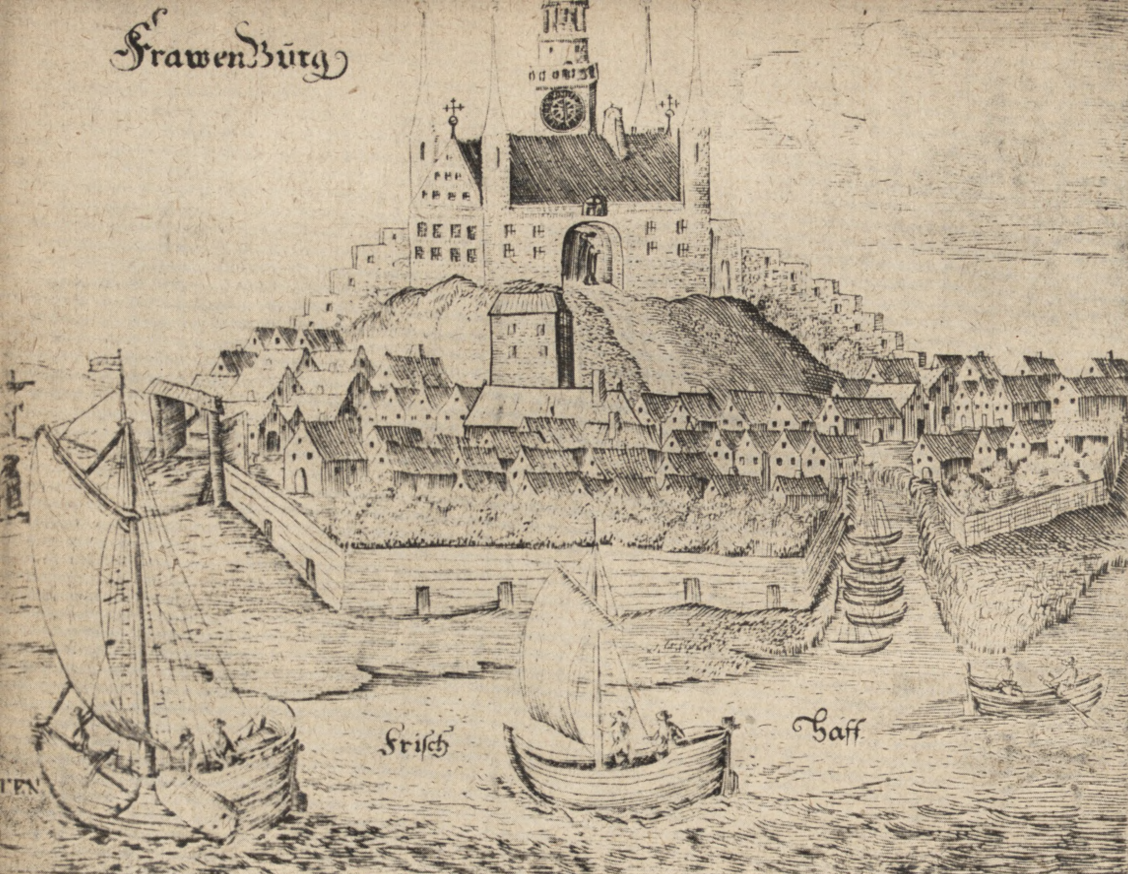
Do cypla skarpy wzgórze katedralnego z obu jego stron, a więc wschodniej i zachodniej, przylegały sąsiednie wzniesienia „mons prope castrum“ i „mons ante castrum“, przy czym po stronie wschodniej głębokie naturalne jary-fosy — fossatum castrum — stanowiły poważną zaporę przed wdarciem się obcych do wnętrza. Do zespołu od strony zachodniej wiodł most — pons castrum — lange Brücke; płaszczyznę po stronie południowej zabudowano domkami mieszkalnymi kanoników.

Nad pierwotnym castrum, które zlokalizować by może należało na przestrzeni zakreślonej zachodnią linią murów i kruchtą katedry od jego strony wschodniej, dominować mógł stołp, którego rolę i miejsce zajęła zapewne później potężna ośmioboczna baszta.

Pod osłoną owego castrum, może na podgrodzium, wzniesiono pierwotnie skromną drewnianą świątynię, z czasem zastępując ją potężną katedrą, mo-

Ryc. 52. Frombork. Wieża Kopernika od strony dziedzińca. Stan z 1952 r.

Ryc. 53. Widok ogólny Fromborka wg miedziorytu w dziele Hartknocha (XVII w.).

gącą co do wspaniałości i walorów architektonicznych mierzyć się z niejedną katedrą Europy Zachodniej. Wznoszenie okazałej świątyni w latach 1320—1380 pociągnęło za sobą rozbudowę całego zespołu oraz zastąpienie starych fos, wałów ziemnych i palisad nowymi murami obronnymi. Cały wiek XIV, zwłaszcza druga jego połowa, są świadkami wielkich wysiłków budowlanych.

Choć w roku 1391 istniały już mury obronne i baszty, stały one przecież w stanie surowym czekając na wykończenie i uzupełnienie. Wiadomo, że w roku 1414 całość budowy nie była jeszcze gotowa. Ostatnie prace przeprowadzone w roku 1448 pozwalają przeznaczyć wieżę na dzwonnice, obie zaś bramy tzw. południową i zachodnią zaopatrzyć w brony i mosty zwodzone.

Wypadki lat 1455—56 przyniosły Fromborkowi poważne zniszczenie i dewastację, od których chronione były jedynie budowle posiadające znaczenie wyłącznie sakralne — a więc katedra i dzwonnica. Ponownych zniszczeń podczas krótkiej nieobecności Kopernika we Fromborku dokonała wojna lat 1519—21. Wzgórze katedralne było wówczas dość zniszczoną warownią w kształcie wydłużonego czworoboku zarysowanego wieńcem murów obronnych; galerie po stronie wewnętrznej dzięki licznym strzelnicom pozwalały na prowadzenie skutecznej walki obronnej.

Okres związania się Kopernika z Fromborkiem przypada na lata przygotowań sekularyzacji Prus oraz pokojowego życia ludności. Zmiana systemu

Ryc. 54. Frombork. Brama główna wg Quasta (ok. 1830 r.).

prowadzenia wojen, tudzież inne okoliczności przyczyniły się zapewne do militarnej roli inkastelowanej katedry.

Postać Kopernika nie łączy się ze wszystkimi elementami zespołu jednako silnie. Szczególne znaczenie w życiu astronoma odegrała partia zachodnia, a więc przede wszystkim narożna wieża północno-zachodnia, gdzie mieszkał i pracował, oraz krótki ciąg murów zachodnich, wzdłuż których krokosztynowa galeria — wedle popularnej tradycji — była (słusznie kwestionowanym) miejscem obserwacji astronomicznych.

Kiedy astronom zamieszkał w wieży, którą znacznie później, bo dopiero w XVII stuleciu „Curia Copernicana“ nazywać zaczęto, — nie można stwierdzić. Bo czy nadanie kanonii, a później pierwszy przyjazd do Fromborka równoznaczny jest z faktycznym lub choćby tylko formalnym przejęciem obiektu — nie wiadomo. Sądząc jedynie, że otrzymał stanowisko po opróżnieniu go przez poprzednika, przyjąć można, że uzyskał je z pełnią praw do zajęcia locum, chociaż tryb życia nie pozwalał mu na jego zamieszkanie.

Przybywszy do Fromborka po wojnie Kopernik zastał kurie kanoników w opłakanym stanie; silnie zdewastowane sterczały jeno gołymi murami. Do zaniedbania przyczyniło się także stacjonowanie w nich i wojsk królewskich.

Ten stan rzeczy wymagał natychmiastowego rozpoczęcia prac, przy których Kopernik nie szczędził energii, o czym świadczą rachunki kościoła katedralnego, w których w latach 1511, 1512, 1513, 1524 i 1529 występował jako kanclerz kapituły. Tak więc w latach 1523—1537 wznoszono po stronie południowej i wschodniej, a więc najłatwiej dostępnej, poza murami obronnymi, mury zewnętrzne wzmocnione fosami. Wzmocniono także bramę główną i zachodnią, zaopatrując w nowe kraty ochronne i budując na miejscu starych nowe mosty. Równoległe z tymi pracami restaurował i adaptował Kopernik wieżę, zajmując ją na swoje mieszkanie i pracownię. Tu więc — jak świadczą zapiski — pracował Kopernik nad swym głównym dziełem już w la-

Ryc. 55. Frombork. Widok na wieżę Kopernika i zabudowania sąsiednie od strony dziedzińca wg Chotomskiego (1833 r.).

łach 1515—1519, poprawiał natomiast w latach 1523—32, a niektóre miejsca także w latach 1540—41. Tu także — wedle późniejszych zapisek — dokonał Kopernik żywota.

Wiele notatek późniejszych (po r. 1608) wzmiankuje, iż po śmierci astronoma jego „*duae Curiae Copernici taxate sunt. Una in castro taxata est marcis 30, alia extra castrum 9.*“ (dwa mieszkania Kopernika oszacowano. Jedno w grodzie na grzywien 30, drugie poza grodem na 9 grzywien). Bogatsze znacznie są dzieje wieży Kopernika po zgonie gospodarza, aniżeli przed jego w niej zamieszkaniem. Będąc dość silnie zaakcentowanym elementem w systemie murów obronnych, wieża w sylwecie swojej przedstawia się jako graniastosłup o podstawie prawie kwadratowej, nakryty namiotowym dachem. Jej mury zewnętrzne — w stosunku do całości systemu obronnego — są znacznie grubsze i silniejsze, aniżeli mury wewnętrzne, osłabione nadto otworami okiennymi oraz prawdopodobną komunikacją pionową górnych pięter, ukrytą w narożniku południowo-zachodnim. Pięć kondygnacyj wieży tworzyło pięć izb, z których pierwsza, sklepiona, posiada wejście od zewnątrz w ścianie wschodniej i zdaje się być raczej wnętrzem pomocniczym — gospodarczym. W sklepieniu nad tą kondygnacją istnieje znacznych rozmiarów otwór, prowadzący do kondygnacji następnej, także sklepionej, o zasadniczym dojściu znajdującym się w ścianie południowej. Dalsze trzy kondygnacje o różnej wysokości, zamknięte belkowymi stropami, stanowiły właściwe *locum astronoma*. Środkowa czyli czwarta z kolei jest niższa i stanowić mogła poziomy węzeł komunikacyjny dla galerii na przylegających odcinkach murów obronnych; w tej kondygnacji zachowały się strzelnice (ryc. 59), zamurowane do czasu ostatnich prac, a odkryte w czasie badań obiektu (1951).

Ryc. 59. Frombork. Wieża Kopernika — strzelnice w ścianie zachodniej na wysokości IV kondygnacji.

Curia Copernicana niemal co lat kilkanaście była własnością innego kanonika, stając się przez to przedmiotem ustawicznych adaptacji, renowacji, przebudowań, wyburzeń i uzupełnień. Zamurowywanie i coraz to inne lokowanie okien, przestawianie pieców, ścinanie z grubości murów i zbijanie tynków, stawianie ścian i przepierzeń powtarzano wielokrotnie, o czym świadczą nie tylko widoczne ślady w obiekcie, ale i zapisy archiwalne. Nie zachował się wygląd lica murów zarówno od strony zewnętrznej, jak i wewnątrz samej wieży. Zniknęły więc pierwotne strzelnice i przejścia na galerie, pion komunikacyjny z wnętrza wydobyto na zewnątrz, z kondygnacji pierwszej zrobiono zrazu piwnicę, niebawem zapomnianą całkowicie. Do murów zachodnich dobudowano najpierw zewnętrzne schody, a potem parterowe domki (1722) dla pomieszczenia biblioteki, a po ich wyburzeniu murowane, piętrowe domy mieszkalne (lata 1860-te), nie tylko zasłaniające lico muru, ale i kaleczące te mury w sposób uniemożliwiający czytelność całego obiektu.

Najpoważniejszych zmian doznała wieża ośmioboczna, której korona zwalona w XVII wieku, zachęciła do wzniesienia w latach 1680-tych olbrzymiej nadbudowy czworobocznej o dwóch potężnych kondygnacjach, jako dzwonnicy, dominującej nad zespołem.

Nadszedł wiek XIX, stulecie zainteresowań historycznych, które dla pozabawionego suwerenności narodu polskiego odegrały szczególną rolę. Fromborkiem zainteresowali się Polacy. Przybywa tu w towarzystwie Marcina Molskiego Tadeusz Czacki dla odszukania grobu Kopernika, przekazując zebrane

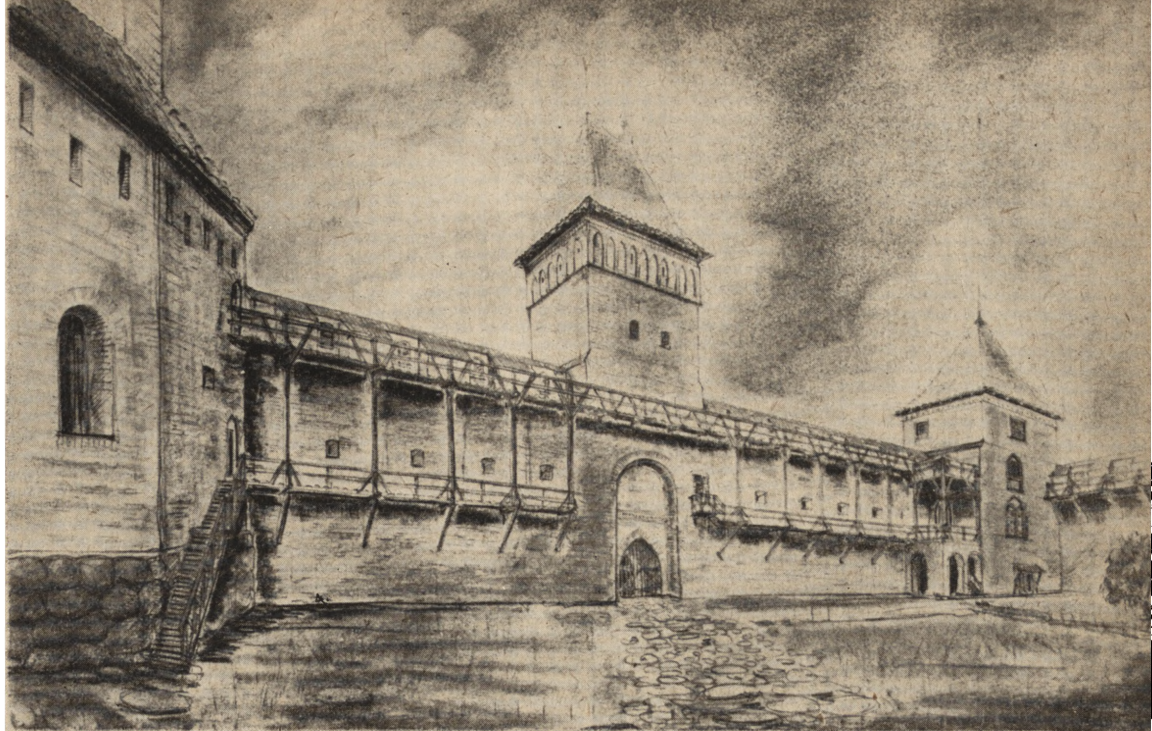
Ryc. 60. Frombork. Wieża Kopernika — fragment ściany południowej. Stan z 1952 r.

notaty Naruszewiczowi, wykorzystane później we współczesnych publikacjach Jana Śniadeckiego. W roku 1816, równoległe niemal z pobytem we Fromborku Jana Potockiego (1817), władze pruskie po kilkunastoletnim zajmowaniu zabudowań przez gimnazjum w Braniewie, zarządziły opuszczenie zespołu tumskiego i ustanowiły nad nim opiekę, jako nad obiektem o historycznej wartości.

Mimo zarządzeń ochronnych, gospodarze — a więc kapituła — nadal traktowali zabudowania jako wartość wyłącznie utylitarną, przyczyniając się do dalszego zniekształcenia ich pierwotnego wyglądu.

Równoległe z nieustannym zacieraniem pierwotnego charakteru zabytku szły wysiłki w kierunku zachowania jego wartości choćby w opisie czy rysunku. Z lat więc około 1840 pochodzi rysunek sytuacyjny wzniesienia, widoki całości lub poszczególnych fragmentów oraz pomiary inwentaryzacyjne (Ferdynand Quast); od r. 1870 zaczęły uzupełniać je materiały fotograficzne, zaś periodyki warmińskie i pruskie niemal masowo publikowały prace naukowe, które wzmiankowały o zabytku.

Działania wojenne przyszły polskiej służbie konserwatorskiej z widoczną pomocą, wyburzając część nawarstwienia stuleci i zachowując całą bryłę o walorach dokumentalnych niemal w nienaruszonym stanie. Po przeprowadzeniu w r. 1948 niezbędnych prac adaptacyjnych w budynku mieszczącym obecnie Muzeum Mikołaja Kopernika, przystąpiono w dwa lata później do badań nad wieżą astronoma i przyległą do niej zachodnią partią murów obronnych. Inwentaryzacja architektoniczna i opisowa oraz przeprowadzane nad obiektem studia pozwoliły na opracowanie wstępnych projektów odbudowy całości, tudzież rozpoczęcie już w roku 1953 pierwszych prac konserwatorsko-budowlanych. Prace, które trwać będą czas dłuższy, przewidują przede wszystkim usunięcie z zabytku pozostałych wiekowych nawarstwień, zniekształcających logikę architektoniczną i wyraz plastyczny, a to zarówno przy wieży Kopernika jak i całym zachodnim odcinku murów obronnych. Zachowana jedynie zostanie, aczkolwiek pochodząca z czasów znacznie późniejszych, wieża Radziejowskiego, jako akcent zbyt silny i mocno związany z zespołem. Prace konserwatorskie zmierzają do przywrócenia pierwotnego wyglądu murów obronnych przez odkucie strzelnic i powiązanie ich ze sobą galeriami obronnymi, do rekonstrukcji elementów architektonicznych bramy zachodniej oraz wieży Radziejowskiego, w której niski oktagon budzi naj-

Ryc. 61. Frombork. Jeden z projektów rekonstrukcji zachodniego odcinka murów.

więcej zainteresowań. Szczególną uwagę poświęcono wieży zamieszkałej niegdyś przez wielkiego astronoma. Zapewnienie jej wyglądu i układu pierwotnego, tzn. stanu z okresu zamieszkiwania w niej Kopernika, jest największą troską konserwatorską. Odtworzenie dawnej jej bryły i fasad, ustalenie wzajemnego stosunku do siebie i otoczenia istniejących niegdyś poziomów kondygnacyj, odtworzenie pierwotnej komunikacji zarówno pionowej jak i poziomej, odkucie całkowite strzelnic obronnych oraz adaptacja wnętrza dla celów muzealnych, są zadaniami programowymi.

Rozpoczęte studia konserwatorskie nad zabytkiem zakończone zostaną badaniami astronomicznymi, polegającymi na powtórzeniu, przy pomocy zrekonstruowanego instrumentarium M. Kopernika i na podstawie jego zapisów, wszystkich jego obserwacji nieboskłonu. Badania te mają skorygować lokalizację i projekt elementu najtrudniejszego do opracowania, a mianowicie „pawimentum“ — miejsca, z którego wielki astronom czynił sam obserwacje.

Podkreślić należy, że do zabytku, przy którym przeprowadzane są obecnie prace konserwatorskie, społeczeństwo polskie przywiązuje ogromne znaczenie, o czym świadczą nie tylko liczne wycieczki krajoznawcze do Fromborka, ale przede wszystkim zorganizowane tam uroczystości inauguracyjne Roku Kopernikowskiego, które odbyły się w dniu 24 maja 1953 roku. Biorący w nich żywy udział inicjator Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku oraz prac konserwatorskich — Prezes Rady Ministrów Bolesław Bierut zwiedził pokaz prac konserwatorskich dotyczących wieży, eksponowanych przeglądowo w jednej z izb wieży Kopernika.

Autorami prac, studiów i projektów konserwatorskich dla zabytku są architekci Czesław Wegner i Feliks Kułakowski przy współpracy autora niniejszego artykułu.